

Олександр Даниленко

Народився 1978 р. у Львові. Закінчив історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2000), аспірантуру (2001). Кандидат історичних наук (2005). З 2006 р. доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Автор понад 100 наукових праць.

МІЖНАРОДНА ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧОМУ НАСЕЛЕННЮ УКРАЇНИ У 1920-Х РОКАХ

Соціально-економічні та політичні причини голоду 1921–1923 років в Україні досить широко висвітлювалися періодичною пресою 20-х років [10], а також українськими дослідниками [1; 8], але зовнішній аспект залишається недостатньо з'ясованим, хоча історики згадують про основні міжнародні організації та місії [6], які діяли тоді в українських губерніях. В архівах відклалися документи та матеріали про взаємодію радянських органів влади з міжнародними інституціями, про внесок останніх у порятунок голодних селян. Продовольча, матеріально-технічна, медична, санітарно-епідеміологічна допомога надходила від громадських, державних, кооперативних установ не лише Європи, а й Америки.

Українське суспільство потерпало від катастрофічних наслідків двох воєн поспіль та більшовицьких революційних перетворень. Соціально-економічну ситуацію ускладнила жахлива посуха у південних губерніях УСРР, яка спричинила недорід хлібних культур та голод серед сільського населення, хоча можна було уникнути його потворних форм, географії поширення та мільйонних жертв, особливо дітей. Неврожай був очевидним, однак в українських селах протягом другої половини 1921 року діяли надзвичайні методи здійснення хлібозаготівель з використанням карально-репресивних заходів (загороджувальні загоны, ревтрибунали, інститут заручників тощо), що призвело не лише

до масової смертності людей, а також до великих втрат худоби, зриву сівби озимих культур, занепаду сільського господарства. Західні країни знали про загрозову ситуацію в радянській Росії, однак дотримувалися пасивного принципу невтручання після активної багаторічної фази воєнної інтервенції, а деякі вдалися до економічної блокади, сподіваючись на чергову революцію знизу, тобто на масові форми протесту голодних селян. Вони справді охопили тоді Україну, проте «отаманщина» не набрала характеру всеукраїнського організованого руху опору.

Міжнародна допомога надійшла не зразу. Вона надходила поступово, безсистемно та вибірково. 16 серпня 1921 року в Женеві з ініціативи Міжнародного комітету Червоного Хреста відбулася конференція представників 20 державних та приватних організацій для обговорення заходів про надання продовольчої допомоги Росії, а 27 серпня норвезький учений та громадський діяч Ф. Нансен та Г.В. Чичерін підписали у Ризі відповідну угоду [4, с. 108]. Доктор Ф. Нансен мав повноваження міжнародного прохача, звертаючись до приватних та урядових кабінетів за допомогою. 9 вересня 1921 року він доповів про ситуацію в голодних районах Росії на третій зборах Ліги Націй, а 30 вересня була ухвалена резолюція про необхідність боротьби з голодом, про звернення до громадських організацій, надання допомоги закавказьким республікам [4, с. 108]. Ліга Націй не підтримала офіційного статусу угоди між Ф. Нансеном та радянською Росією, а також відмовилася від ідеї про урядову допомогу, відклавши це питання до з'ясування на економічному форумі в Брюсселі 6 жовтня 1921 року. Таким був перший крок на шляху організації міжнародної допомоги голодуючим районам РСФРР, тому що тоді про Україну ніхто не говорив.

Радянська влада в Україні, виконуючи накази Москви, займалася викачкою хліба в голодних селян, його відправкою для районів Поволжя. 4 серпня 1921 року, тобто напередодні відкриття Женевської конференції, політбюро ЦК КП(б)У інформувало губкоми про відмінність «...закликів до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні, де допомога місцям, що постраждали від недороду, може бути надана цілком власними губернськими та повітовими засобами» [3, с. 31]. Сподівання на власні сили з форсованим виконанням нереального продподатку, котрий нагадував звичайну продрозкладку періоду воєнного комунізму, а також невизнання України між-

народною спільнотою та «федеральним урядом» як голодуючої республіки лише поглиблювало катастрофу. Уряд РСФРР вимагав від РНК УСРР даних про «...кількість хліба, яку Україна повинна дати Росії» [3, с. 34], незважаючи на голод в українських містах і селах.

Насіннева і продовольча допомога України населенню Поволжя продовжувалася до нового урожаю, але восени 1921 року Раднарком УСРР почав виділяти хліб для південних районів України, які потерпали від голоду. Українські центральні та місцеві органи влади довідалися про звернення офіційної Москви до європейських країн та Америки. «Ми знаємо, — наголошувалося в резолюції V з'їзду рад Полтавщини 4 грудня 1921 р., — як деякі з цих країн — одні відверто, інші таємно — спробували використати голод для нових колізій проти Радянської влади. Ми маємо лише наслідки корисної роботи АРА (Американської адміністрації допомоги) та ученого, доктора Нансена» [3, с. 53].

Отже, судячи з процитованого документа, на місцях володіли інформацією про надходження продовольчої допомоги для Росії. Звинувачення на адресу «капіталістів», зокрема «французьких рантьє», наведені в резолюції з'їзду рад Полтавщини, стосувалися комерційної пропозиції посла Франції в Росії, голови Комісії Верховної ради Антанти Ж. Нуланса про надання допомоги голодуючим в обмін на міжнародні зобов'язання РСФРР про повернення боргів царського уряду після попереднього приїзду до радянської Росії європейських експертів. Вимога французького політика була підтримана представниками урядів 19 країн Європи, які брали участь в роботі економічної конференції в Брюсселі у жовтні 1921 року [9, с. 90–91]. Упродовж другої половини 1921 року Україна не отримала жодної продовольчої допомоги від західних країн, тому що їхня увага зосереджувалася винятково на районах Росії, які офіційно вважалися голодуючими.

Першим офіційним документом українського уряду про міжнародну допомогу, крім угод по лінії Червоного Хреста, була угода з АРА, яку 10 січня 1922 року підписали В.Д. Гувер та Х.Г. Раковський у Москві. Виявилося, що РСФРР мала угоду від 20 серпня 1921 року, укладену в Ризі, але Х. Раковський, як нарком закордонних справ УСРР та голова уряду, дипломатично заявив про відсутність будь-яких зобов'язань України

стосовно цієї угоди, відтак просив АРА надати термінову продовольчу та медичну допомогу населенню України [3, с. 63]. Співробітникам місії АРА надавалися: повна свобода пересування територією УСРР, формування кадрового корпусу, навіть з колишніх затриманих американців після 1917 року, безкоштовна доставка вантажів від портів до пунктів призначення, звільнення від мита та конфіскацій, гарантії цільового вручення продуктів та медикаментів, залізничних квитків та вагонів, достовірна інформація про голодування населення. Умови, запропоновані керівництву АРА українською стороною, були цілком прийнятні: розподіл продуктів незалежно від національності, віри, політичного та соціального походження, уникнення політичної та комерційної діяльності, митний огляд пакунків, відсутність алкогольних напоїв.

Другим кроком українського уряду на шляху офіційного визнання південних губерній України голодуючими стала доповідна записка Х.Раковського про стан виконання продподатку УСРР, адресована особисто В.І. Леніну 28 січня 1922 року. Український лідер спростовував звинувачення російської федеральної влади про те, що Україна свідомо залишила хліб для власних потреб, оскільки третину продподатку було відправлено до Росії, а решту — розподілено між РСЧА, транспортом, промисловими центрами Донбасу, відтак «...я мушу констатувати: стосовно продовольчих і насінневих потреб наших голодуючих губерній ми виявили злочинну недбалість» [3, с. 79].

Х. Раковський використав термін «український голод», виразні ознаки якого з'явилися у червні 1921 року, однак ВУЦВК, щоб не розводити «паніку», скасував «з політичних міркувань» постанову Української економічної наради при РНК УСРР про необхідність експертного обстеження південних губерній. «Україна не дала ніякого звернення про допомогу ні до Росії, ні до закордону, — наголошував голова українського уряду, — і різні міжнародні комітети допомоги голодуючим були допущені на Україну лише у січні і лише після того, як вони самі полізли туди за згоди РСФРР. Справа в тому, що 80% індивідуальних посилок відправляється з Америки через Англію і призначені для різних осіб, що прибувають на Україну. Внаслідок чого ми дозволили на Україні діяльність АРА, до того ж нам запропонували і ми панічно прийняли, що у підписаній з нами угоді було передбачено, що всі доходи, які надходять в АРА від ін-

дивідуальних посилок, йтимуть винятково на користь голодуючих селян Поволжя. Але надалі закривати очі перед жахіттям голоду в українських губерніях, перед небаченим там занепадом худоби, перед шаленіючим тифом, ми не можемо і ми, відриваючи від мізерної долі засобів наших комісаріатів, асигнували перший раз 10 млн. крб. на допомогу голодуючим. Ця сума сміхотворна. Тому і просимо, щоб до українського кошторису Раднарком РСФРР додав 40 млн. на допомогу голодуючим» [3, с. 84]. Отже, січень 1922 року став тією відправною датою, після якої в Україну почала надходити міжнародна допомога по лінії АРА. Раднарком УСРР фактично оголосив південні губернії України голодуючими.

Офіційною спробою започаткування міжнародної допомоги голодуючим селянам України, судячи з поточного бюлетеня Центральної комісії допомоги голодуючим, яка діяла при ВУЦВКу на чолі з Г.І. Петровським, стала її угода з представниками Американського та Голландського менонітського комітету допомоги голодуючим від 21 жовтня 1921 року [13, ф. 20, оп. 1, спр. 8, арк. 24]. Вони зобов'язалися надати продовольчу допомогу для голодного населення Запоріжжя та Катеринославської губернії на суму 50 тис. доларів. Питання про надання матеріальної допомоги від менонітів Америки обговорювалося також на президії ВУЦВКу 21 листопада 1921 року за участі Г.І. Петровського, А.В. Іванова, М.О. Скрипника, Д.З. Лебеда, С.Ф. Буздalina та інших, і також стосувалося створення в Україні Сільськогосподарського союзу нащадків голландських вихідців [11, с. 22]. Дискусія, яка виникла на засіданні президії, точилася довкола організаційних принципів формування подібного об'єднання менонітів в Україні. Зокрема, Г.І. Петровський не заперечував його заснування, якщо союз буде завозити техніку з Америки та уникатиме контрреволюційної діяльності. За створення при союзі менонітів Комітету допомоги голодуючим виступили А.В. Іванов, В.Й. Єрмоценко, але категоричну позицію виявив нарком внутрішніх справ УСРР М.О. Скрипник, оскільки, на його думку, «...тут не допомога голодуючим, а спроба створити контрреволюцію» [11, с. 24]. Однак, незважаючи на подібні дискусії, уряд УСРР не відмовився від матеріальної допомоги менонітських організацій, яка фактично почала надходити лише у 1922 році.

Наприкінці 1921 року, враховуючи катастрофічну ситуацію в південних районах УСРР, уряду вдалося налагодити систему допомоги голодуючим селянам України, залучивши винятково власні резерви та зусилля ЦК Допголод, Укревако, Наркомзему, Наркомохоронздоров'я та ВУЦВКу. Міжнародна допомога обмежувалася випадковими надходженнями по лінії Червоного Хреста та менонітської допомоги. Лише 15 лютого 1922 року ВУЦВК прийняв постанову «Про роботу чужоземних організацій допомоги голодуючим», поклавши на ЦК Допголод при ВУЦВК обов'язки загального нагляду за виконанням договорів республіканського уряду з міжнародними організаціями, повноважного представника у зносинах з ними [7, 1922, № 7, арт. 122].

1 березня 1922 року ВУЦВК видав чергову постанову «Про відповідальність за злочини проти справи подання допомоги голодуючим», якою каралися урядовці, приватні особи та керівники і співробітники громадських організацій за невиконання «...обов'язків по наданню допомоги голодуючим» [7, 1922, № 9, арт. 155]. 12 квітня 1922 року ВУЦВК вимагав від місцевих органів влади виконання протягом 48 годин різних звернень міжнародних організацій допомоги голодуючим [7, 1922, № 18, арт. 286].

Фактично і юридично в Україні були створені умови для активної діяльності зарубіжних гуманітарних місій допомоги голодуючим, однак їх поширенню на території південних губерній перешкоджали рішення ЦК Допголод при ВЦВК РСФРР. Так, 15 лютого 1922 року пленум ЦК Допголод при Всеросійському ЦВК обмежив діяльність АРА лише Поволжям, тому 9 березня Повноважне представництво УСРР у Москві звернулося до Г. Петровського з пропозицією опротестувати в ЦК РКП(б) рішення російського уряду про фактичну заборону діяльності міжнародної громадської організації на території УСРР. Мотивація заборони полягала в тому, що АРА мала тенденцію створювати свої пункти «...на окраїнах радянських республік» [3, с. 103]. Виявилося, що ЦК Допголод, яка діяла при ВЦВК РСФРР, не взяла до уваги січневої угоди, яку Х. Раковський підписав з АРА, тобто фактично незаконно втрутилася у міжнародні взаємини уряду УСРР з іноземними громадськими організаціями.

Зволікання з міжнародною допомогою, а головне — вилучення українського хліба продзагонами призвели до масового вимирання весною 1922 року селян та робітників у південних районах України. У травні 1922 року Г. Петровський повідомив ЦВК РСФРР про те, що кількість голодуючих в Україні сягнула 6,6 млн, з них діти становили 40%, тому наполегливо просив згоди на заборону вивозу з республіки наркомпродівських вантажів [3, с. 116]. За рахунок державних резервів вдалося задовольнити допомогою лише 7,5% всього голодуючого населення. «Допомога, яка надається іноземними та іншими приватними організаціями, — наголошувалося в листі Г. Петровського від 24 травня 1922 року, — досягне у майбутньому 8% забезпечення всього голодуючого населення у тому випадку, якщо буде повністю реалізовано намічений план організації громадського харчування за рахунок іноземних комісій допомоги» [3, с. 117].

Реальна допомога від АРА почала надходити у червні 1922 року, коли її харчовими пунктами було охоплено 75 тис. дітей Маріупольського повіту, хоча в порту знаходилося 300 тис. пудів зерна Зовнішторгу, а також 200 тис. пудів невикористаних вантажів місії Ф. Нансена [3, с. 134]. Міжвідомчий бюрократизм, а з іншого боку — ігнорування російським урядом міжнародних угод Раднаркому УСРР з громадськими гуманітарними місіями коштував нових жертв українському населенню південних губерній.

Соціально-економічну та політичну ситуацію, яка склалася у 1921/22 роках довкола «українського голоду», котрий не був меншим від «поволзького», досить вичерпно і докладно подав член ЦК Допголод при ВУЦВКу М. Сирота. «Голод на Поволжі невимушено перекрив собою все, — зазначав він 30 червня 1922 року, — і тому український голод відійшов на другий план: про нього мало говорили і ще менше писали» [3, с. 136]. Україна виконувала продподаток, «рятуючи Поволжя, житницю РСФРР», обмежуючись «голодними телеграмами», тобто інформуванням центральної влади про назрівання голоду, а федеральний уряд не поспішав визнавати Україну голодуючою. До березня 1922 року, за визначенням М. Сироти, «лінія боротьби з голодом на Україні може бути охарактеризована як “поволзька”», тому що дві третини зібраного на Україні продовольства спрямовувалося на Поволжя. «У грудні минулого року, — наголошував М. Сирота, — ставилося питання про розвиток іно-

земної допомоги голодуючим на Україні. Самі іноземні організації Допгол неодноразово зверталися із запитом про надання допомоги голодуючим на Україні. Однак, та ж сама упередженість про розміри і складність голоду на Півдні Росії, а також ряд політичних міркувань не дозволили іноземним організаціям Допгол виявити свою роботу. Звертаючи головну увагу великих організацій іноземної допомоги голодуючим на Поволжі, на долю України залишались дрібні організації Индопгол з незначною ємкістю допомоги і значним душком націонал-релігійності; остання обставина гальмувала достатньо швидку контактну роботу державних органів Допгол і іноземних організацій. Лише протягом останніх трьох місяців, коли представники іноземних організацій шляхом особистого відвідування встановили значну тяжкість голоду на Україні, починають розвивати допомогу голодуючим з боку іноземних організацій. Однак розвиток іноземної допомоги голодуючим надто повільний, і за своїм охопленням хоч і перевищує роботу Допголоду, але не охоплює 45% усіх голодуючих, як це має місце на Поволжі» [13, ф. 1, оп. 2, спр. 897, арк. 178].

Розлога характеристика ситуації довкола надання міжнародної допомоги голодуючим, яку змалював М. Сирота, засвідчує причини зволікання та конкретні терміни її реального надходження — квітень, травень, червень 1922 року. Концентрація допомоги на районах Поволжя суттєво поліпшилася там харчування та медичне обслуговування населення, а в Україні місцевих ресурсів вистачало на 3 місяці, тому М. Сирота пропонував «...перенести центр уваги роботи іноземних організацій Допгол на Україну» [13, ф. 1, оп. 2, спр. 897, арк. 178]. Їхні керівники також вважали доцільним зосередитись на роботі у південних українських губерніях, однак на їхню діяльність федеральний уряд не виділив коштів, тому ЦК Допгол при ВУЦВК вимушений був видати кредити з власного резерву, а також наполягав на тому, щоб іноземна допомога надходила безпосередньо в Україну.

Фактично реальна допомога АРА почала з'являтися у травні 1922 року, тому вдалося створити пункти харчування, але відсутність належного медичного та продовольчого забезпечення протягом апогею голоду у січні–травні призвела до катастрофічних наслідків. Наприклад, на початку літа у Запорізькій губернії вимерло 15% дітей, 20% захворіли на туберкульоз і до 55%

мали недостатнє харчування [3, с. 149]. Якщо в РСФРР голод вдалося суттєво приборкати, то в Україні він лише набирав руйнівної сили, але так званий федеральний центр намагався применшити масштаби українського голоду 1921/22 років.

Подібна тенденція замовчування українського голоду спостерігалася на міжнародному з'їзді громадських організацій та місій допомоги голодуючим, що відбувся 9–10 липня 1922 року в Берліні, в роботі якого брали участь представники 200 фондів, крім АРА та Амстердамських профспілок [3, с. 151]. ЦК Допголод РСФРР представляли М.М. Крестінський та П.Г. Смідович, а ЦК Допголод УСРР — В.Х. Ауссем, Н.М. Калюжний, М. Левицький, тобто Повноважне представництво УСРР в Німеччині. Російська делегація, доповідаючи про голод, жодним словом не згадала про Україну, хоча була попередня домовленість з українськими колегами. Доповідь ЦК Допголод УСРР, виголошена на з'їзді Левицьким, викликала зацікавлення у преси та представників міжнародних організацій, тому що вони отримали інформацію про загрозливе становище голодуючого населення України. Оптимістична промова П.Г. Смідовича про завершення боротьби з голодом в Росії не вплинула на остаточне рішення з'їзду, в резолюції якого була записана пропозиція української сторони про надання продовольчої допомоги Україні.

Після зустрічі в Берліні представників міжнародних організацій допомоги голодуючим норвезька делегація порушила питання про голод на черговому засіданні Ліги Націй, а 22 липня 1922 року її Рада доручила генеральному секретареві збирати та друкувати інформацію про катастрофу в радянській Росії [4, с. 108]. Допоки дипломати радились, а представники російського ЦК Допголоду переконували міжнародні установи у необхідності допомоги населенню Поволжя, смертність на Одещині перевищила європейську у 7 разів. Представництво АРА налагодило там лише передачу посилок з Америки, а інших форм іноземної допомоги не надходило. 2 вересня 1922 року повноважний представник УСРР при міжнародних організаціях допомоги голодуючим просив НКЗС УСРР видати дозвіл громадянину США В.П. Нейфельду відвідати південні райони України для особистого вивчення ситуації з метою встановлення розмірів необхідної допомоги голодуючим [13, ф. 4, оп. 1, спр. 63, арк. 85]. 9 листопада 1922 року повноважний представник ЦК Допголод

при міжнародних місіях допомоги голодуючим звернув увагу НКЗС УСРР на необачну затримку Рамзеєра — представника місії Нансена на станції Шепетівка [13, ф. 1, оп. 2, спр. 105, арк. 4], що порушувало міжнародні зобов'язання України та її чинне законодавство про сприяння іноземним місіям допомоги голодуючим. Український уряд видавав візи, прагнув створити сприятливі умови для перебування іноземних місій допомоги в Україні.

28 січня 1923 року до Харкова прибули професор Ф. Нансен та його заступник Фрік з метою з'ясування наслідків голоду в Україні та погодження засобів їх подолання. «Треба зазначити, — наголошувалося у пресі, — що свою роботу на Україні організація Нансена проводила й проводить через Українхрест» [5, с. 21]. Нансен з повагою ставився до роботи УЧХ, згадав про неї на Женевській конференції у січні 1922 року. Місія Нансена мала десять організацій, які у березні 1923 року розподілили в Україні 256,5 тис., у квітні — 252 тис., а від початку допомоги — 12,1 млн продпайків [3, с. 192]. Зусиллями цього відомого ученого і мандрівника було відправлено в Україну 20 швейцарських та 12 італійських тракторів з 24 тис. пудів насіння та належними оборотними коштами. Протягом квітня місія Нансена надала допомогу 50 тис. голодуючим. В її розпорядженні було 36 тис. пудів жита, 41 бочка рибного жиру, 232 пуди какао, 335 ящиків супових брикетів «Маггі», нею було придбано 70 тис. пудів зерна для невідкладної допомоги селянам з розрахунку 5 пудів на сім'ю [3, с. 194]. Її представники зібрали 15 тис. золотих карбованців для закупівлі продовольства, а також благодійні надходження від різних організацій, навіть одяг для дітей. Діяльність цієї місії, яка відбувалася переважно через систему Червоного Хреста європейських країн, зосереджувалася на Катеринославщині.

Посильний внесок здійснювала Всесвітня єврейська організація допомоги (Вереліф), яка приєдналася до місії Нансена, маючи на травень 1923 року 10 млн франків та годуючи близько 9 тис. дітей. На її кошти було придбано 17,2 тис. пудів продуктів харчування, 11,3 тис. пакетів одягу та 67 пудів медикаментів, видано 1,4 млн продпайків [3, с. 196]. Вереліф та Міжнародна спілка допомоги дітям (МСДД) також діяли через товариство Українського Червоного Хреста [2, с. 28]. Одночасно з ними продовольчу допомогу Україні надавали міжнародні ор-

ганізації: Європейська допомога студентам, Всесвітній союз баптистів, Швейцарський комітет допомоги в Берні, Чехословацька місія допомоги. У серпні 1923 року ЦК Допдіт отримав від організації місії Нансена 4 вагони посуду, які призначалися для забезпечення дитячих будинків [13, ф. 283, оп. 1, спр. 75, арк. 28]. Представництво місії Нансена в Україні, центральний офіс якої розміщувався в Харкові по вулиці Садово-Куликовська, 2 (International Committee for Russian Relief. Nansen Mission), запевнило український уряд в тому, що її організації утримуватимуть 8 дитячих установ на 380 дітей. 12 грудня 1923 року головний уповноважений МСДД в Україні Ж. Дессон та уповноважений Вереліф В. Адлер повідомили ЦК Допдіт про надходження комплектів одягу та білизни для дитячих будинків [13, ф. 283, оп. 1, спр. 75, арк. 180].

Діяльність міжнародних організацій допомоги голодуючим в Україні концентрувалася в районах Катеринославської, Одеської, Донецької, Київської, Харківської, Полтавської та Кременчуцької губерній. Першою своєю роботою розгорнула АРА, яка з березня 1922 року надавала продовольчу та медичну допомогу українським селянам та робітникам, видавши за 1922 рік 136 млн, а за п'ять місяців 1923-го — 45 млн продпайків, а також медикаментів на суму 4 млн крб золотом [3, с. 190]. Наприкінці червня 1923 року АРА згорнула роботу в Україні, виконавши свою гуманітарну місію.

Важливу матеріально-технічну та фінансову допомогу Україні надав Єврейський американський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт». У травні 1923 року за його підтримки в Одеській та Катеринославській губерніях працювало близько восьми десятків тракторів, комітет видав 800 тис. крб для закупівлі насіння та 843 тис. крб для придбання коней, 965 тис. крб на відновлення стада корів [3, с. 191]. Загальні витрати на придбання насіння, худоби, реманенту становили близько 4 млн крб, а також 250 тис. золотом на одяг. Одночасно з «Джойнтом», що діяв за принципом кредитування, активну роботу розгорнула Американська менонітська допомога (АМД), зосередившись переважно довкола Запоріжжя, маючи 37 тракторів та розподіливши серед населення понад 7 млн продпайків. Міжнародна робітнича допомога голодуючим (Міжробдопгол), яка діяла через профспілкові організації, видала в Україні 383 тис. пайків [3, с. 192]. Європейський комітет допомоги сту-

дентам видав у березні–червні 1923 року 263 тис. пайків, охопивши ними 4 тис. студентів українських вишів.

Міжнародна допомога Україні, починаючи з середини 1923 року, поступово згорталася, зосереджуючись на медичному та побутовому забезпеченні дитячих будинків. Окремі міжнародні організації припинили гуманітарну допомогу, інші переймалися разовими акціями. Наприклад, Міжнародна спілка допомоги дітям за жовтень 1922 — травень 1923 року видала близько 3 млн пайків [3, с. 192], але не призупинила міжнародних зв'язків з Україною. Так, у 1927 році МСДД продовжувала співпрацювати з Центральною комісією допомоги дітям при ВУЦВК, цікавилася роботою колонії імені М. Горького, у якій працював відомий педагог А.С. Макаренко [13, ф. 283, оп. 1, спр. 424, арк. 446]. «Огляд колонії імені Горького і прийнята там система при звичаявання малолітніх правопорушників до трудових процесів справили на мене досить приємне враження, — відзначав у листі до ЦК Допдіту УСРР делегат МСДД В. Верлін. — Міжнародний союз допомоги дітям з великим зацікавленням ознайомиться з проведеною тепер в Україні урядовою і громадською роботою по охороні життя і здоров'я дітей та попередження і ліквідації безпритульності. Я уже повідомив у Женеву про Ваше бажання обмінюватися виданнями і запропонував висилати „Revue Internationale de L'enfant” на Вашу адресу» [13, ф. 283, оп. 1, спр. 424, арк. 446]. Представника МСДД цікавила статистика безпритульності в Україні, яка була соціальним наслідком голоду 1921–1923 рр. та часткового недороду у 1924 році.

В Україні продовжували діяти представництва також «Джойнт», хоча на комерційних, а не добровільних гуманітарних принципах.

У деяких європейських країнах, крім згаданих міжнародних організацій, створювалися громадські комітети допомоги голодуючим. 19 квітня 1923 року з ініціативи Українського громадського комітету в ЧСР і Товариства допомоги голодуючим в Україні та за підтримки дружини президента Чехословацької Республіки Аліси Масарик було влаштовано збір пожертв під час концерту, влаштованого в Празі. Вдалося зібрати понад 9 тис. крон, з них 300 крон надійшло особисто від президента Томаша Масарика, по 100 крон від його дружини, папського нунція та інших учасників цього заходу [13, ф. 3931, оп. 1,

спр. 2, арк. 4–13]. На концерті лунали народні пісні та твори М. Лисенка, Д. Верді.

Активну роботу розгорнув також Комітет допомоги голодуючим в Україні, організований українською громадою в Берліні. В архівних фондах цієї фундації збереглися листи її скарбника І.І. Мирного до С. Смаль-Стоцького та інших осіб з проханням про переказ грошових пожертв, а також підписні листи про їх надходження. Згадуються різні суми — від 300 італійських лір до 65 тис. німецьких марок. Кошти збиралися з усієї Європи, де мешкали українці, а згодом їх розподіляли за принципом адресної допомоги через представництва АРА в Україні.

На рахунок Комітету допомоги голодуючих в Україні надійшли грошові перекази від деяких іноземних банків: UnionBank (Filiale Berlin) на 109 тис. марок, Nordische Bank für Handel und Industrie на 60 тис. марок [13, ф. 4427, оп. 1, спр. 1, арк. 19]. Допомога, судячи зі списку надісланих через Німецький Червоний Хрест протягом жовтня–листопада 1922 року продпайків, стосувалася українських учених, педагогів Петра та Сергія Єфремових, Володимира Дурдуківського, Софії Короленко, Дмитра Яворницького, Павла Клепацького, Валеріана Підмогильного, Григорія Косинки, Єлисея Різниченка.

Виснажливі хлібозаготівлі в Україні з неврожайного 1928 року, які здійснювалися за принципом сталінської продрозкладки, призвели до чергового голоду в окремих південних районах УСРР. У зв'язку з цим знову виникли громадські комітети допомоги голодуючим українським селянам: у Празі на чолі з відомим ученим та педагогом С. Сірополком, а також у Парижі, очолюваний громадським і політичним діячем О. Шульгиним. В архівах збереглося листування між ними з приводу збору коштів. Вони зверталися до національних товариств Червоного Хреста, привертали його увагу до голоду в Україні. Серед активних членів Празького комітету допомоги голодуючим селянам України були: З. Мірна, К. Мацієвич, С. Русова, П. Феденко, С. Сірополко, Д. Чижевський [13, ф. 3931, оп. 2, спр. 4, арк. 7].

Діяльність обох комітетів мала гуманітарне та агітаційне спрямування з елементами політичної кампанії. Зокрема, 7 березня 1929 року С. Сірополко та З. Мірна передали до президії Чехословацького Червоного Хреста меморандум про голод в Україні. «З огляду на це, — зазначалося в їхній заяві, — Комітет хотів би звернутися до відомого своїм щирим співчут-

тям до слов'янських народів чехословацького громадянства за жертвами на користь страждаючої людності України і тому дозволяє собі просити президію Чехословацького Червоного Хреста, аби вона дала свою ласкаву згоду на це. Комітет просить, щоб президія ЧЧХ дозволила стверджувати в кожному випадку окремі прохання Комітету до фірм і підприємств в ЧСР в цій справі з тим, щоб, оскільки президія ЧЧХ визнає це потрібним, жертви на користь голодних в Україні йшли на адресу ЧЧХ» [13, ф. 3931, оп. 2, спр. 5, арк. 1–2].

Організатори Комітету допомоги голодуючим в Україні, а ними були представники Українського Академічного Комітету, сподівалися на конструктивну підтримку політиків та інтелектуалів Заходу. Зокрема, П. Феденко, готуючи текст звернення, згадав ініціативи Г. Гувера, Ф. Нансена, В. Квіслінга, американського професора Г. Фішера та інших відомих діячів, які переймалися наданням матеріальної допомоги голодуючим у 1921/22 роках [13, ф. 3931, оп. 2, спр. 3, арк. 14]. Деякі з них продовжували підтримувати зв'язки з радянською країною. Так, 18 липня 1925 року газета «Вісті ВУЦВКу» повідомила, що до Москви приїхали Ф. Нансен та його секретар капітан В. Квіслінг з метою обговорення питання про повернення до СРСР вірмен-біженців, які перебували на території Туреччини та Греції [12]. Секретар В. Квіслінг видав у 1942 році книгу «Росія і ми», у якій показав соціально-економічну та політичну ситуацію в СРСР наприкінці 1920-х років, звернув увагу на повернення до політики воєнного комунізму [14], але жодним словом не згадавав голоду 1928/29 років у південних районах України. Український громадський комітет допомоги голодуючим, щоб привернути увагу Заходу до проблеми, навіть видав брошуру П. Феденка «Голод на Україні», яка була перекладена французькою мовою та надіслана до урядовців Франції, Америки і Британії [13, ф. 3931, оп. 2, спр. 7, арк. 28]. Їхня акція не знайшла достатньої підтримки серед громадських організацій та урядових кіл європейських країн, хоча голод 1928/29 років мав трагічні наслідки і виявився «генеральною репетицією» голодомору 1932–1933 років в Україні.

Таким чином, проаналізувавши документи і матеріали, які стосуються гуманітарних зв'язків України із західним світом, зокрема діяльності міжнародних організацій допомоги голодуючим в Україні у 1920-х роках, зазначимо їх переважно гро-

мадський, а не державницький статус. У 1921 році Україна не отримала жодної міжнародної допомоги для голодуючих селян та робітників. Європейські країни вирішували власні соціально-економічні проблеми, а громадські установи виникли з ініціативи Міжнародного Червоного Хреста та особисто норвезького ученого Ф. Нансена, котрий порушив питання радянського голоду на засіданнях Ліги Націй та різних конференцій. Реальна допомога міжнародних гуманітарних місій в Україні припала на березень 1922 – червень 1923 року, хоча Раднарком УСРР мав угоди з Американською менонітською допомогою (жовтень 1921 р.) та Американською адміністрацією допомоги (січень 1922 р.).

Протягом другої половини 1921 року партійні та радянські органи РСФРР зобов'язали Україну «боротися» з голодом на Поволжі, переконавши міжнародні організації у відсутності українського голоду і зосередивши їхню діяльність переважно на території радянської Росії. Уряд України намагався здолати голод власними силами, але через виконання федерального продподатку, котрий становив від третини до двох третин зібраного українського хліба, йому відтак бракувало поточних і резервних фондів. З метою їх поповнення Х. Раковський і уклав 13 січня 1922 року угоду з АРА. Її виконання блокувалося ЦК Допголод при Всеросійському ЦВК, що лише збільшувало кількість голодуючих та жертв голоду у південних губерніях України. Фактично матеріальна допомога міжнародних організацій припала вже на період масового голоду, на його пік, тому виявилася недостатньою і побіжною, хоча врятувала десятки тисяч дітей та дорослих, засвідчивши функціонування системи міжнародних зв'язків іноземних громадських організацій з радянськими державними органами влади.

Діяльність міжнародних місій була завершена в основному наприкінці 1923 року, хоча деякі продовжили гуманітарні стосунки по лінії Червоного Хреста до кінця 1920-х років. Відсутність міждержавних угод про надання продовольчої допомоги РСФРР та УСРР пояснюється певною ізоляціоністською політикою західних держав, які не поспішали з укладанням договорів про економічне співробітництво з радянськими республіками, з'ясовуючи питання про повернення царських боргів та націоналізованих промислових підприємств. Загалом же міжнародна допомога радянській Україні у ліквідації голоду

в 1920-ті роки, особливо в 1921–1923 рр., хоча і йшла по лінії громадських організацій, була суттєвим чинником у подоланні його наслідків як гуманітарного, економічного, так і морально-психологічного характеру.

1. *Веселова О.М.* Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. — Вид. 3-тє, доп. / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. — 273 с.

2. Відчит товариства Українського Червоного Хреста за 1923/24 рік. — Х., 1925.

3. Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993.

4. Десять лет советской дипломатии. Акты и документы. — М., 1927.

5. До приїзда до Харкова проф. Фрітьофа Нансена // Бюлетень. — 1923. — № 1-2.

6. *Журба М.А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.) / М.А. Журба. — К.: Ред. Бюл. ВАК України «Науковий світ», 2002. — 499 с.

7. ЗУ України. — 1922. — № 7. — Арт. 122.

8. *Мовчан О.Н.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // Український історичний журнал. — 1990. — № 10.

9. *Поляков Ю.* 1921-й — победа над голодом / Ю.А. Поляков. — М., 1975.

10. *Сербин Р.* Голод 1921–1923 рр. і українська преса в Канаді. Джерела з новітньої історії України / упоряд. Р. Сербин. — Київ; Торонто, 1992. — 643 с.

11. Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927). Збірник документів і матеріалів / упоряд. В.І.Марочко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000.

12. Фрітіоф Нансен у Москві // Вісті ВУЦВКУ. — 1925. — 18 липня.

13. ЦДАВО України.

14. *Quisling Vidkun.* Russland und wir. — Oslo, 1942.

Стаття розкриває питання, що стосуються надання міжнародної допомоги голодуючому населенню України у 1920-х роках.

Ключові слова: УСРР, Україна, голод, міжнародна допомога.

Международная помощь голодающему населению Украины в 1920-х годах. Статья раскрывает вопросы, связанные с предоставлением международной помощи голодающему населению Украины в 1920-х годах.

Ключевые слова: УССР, Украина, голод, международная помощь.

International help for Ukrainians, who suffer from famine in the 1920-th yy. The article deals with the questions of international help for Ukrainians, who suffer from famine in the 1920-th yy.

Keywords: USSR, Ukraine, famine, international help.